

KÖNÜL DƏNZİYEVA*

**FOLKLOR MATERIALLARININ DİLİNDƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB
CÜMLƏ KOMPONENTLƏRİNİN ƏLAQƏLƏNMƏSİNDƏ ZAMAN
UYUŞMALARI VƏ DETERMİNANTLAR****XÜLASƏ**

Məqalədə folklor materiallarının dilində tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqələnməsində zaman uyuşmaları və determinantların rolundan bəhs edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin sintaktik quruluş cəhətdən vəhdətdə olduğunu göstərən əlamətlərdən biri də komponentlər arasındakı zaman uyuşmaları və determinantlardır. Zaman uyuşmaları keçmiş, indiki və gələcək olmaqla üç qrupa bölünür və cümlədəki fikirlərin əlaqəsini, qarşılıqlı münasibətini tənzimləməyə xidmət edir, folklor dilinin bədii – poetik ifadə potensialının zənginliyini göstərir.

Zaman uyuşmaları ilə yanaşı determinantlar da tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirir. Ortaq element olan determinant cümlənin komponentlərinin hamısına aid olur və əsasən, ikinci dərəcəli üzvlər olan zərflik və tamamlıq rolunda çıxış edir. Determinantlar da tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində vasitə rolu oynayır və folklor dilinin poetikliyinə üzə çıxmasına yardımçı olur.

Açar sözlər: *mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, zaman uyuşmaları, ortaq element, determinantlar*

Azərbaycan folklor materialları xalqımızın tarixi keçmişini, ictimai əlaqələrini, əməl, arzu və etiqadlarını, adət-ənənələrini - bir sözlə, milli mədəniyyətini özündə əks etdirən şifahi dil nümunələridir. Bu nümunələrlə bağlı A.Nəbiyev yazır: “Xalqımızın uzun əsrlərdən bəri yaratdığı, yaddaşlarda yaradıb zaman-zaman müxtəlif variantlara saldığı, yaşadığıca cilalanıb gözəlləşən və yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə malik zəngin şifahi sərəvəti vardır. Bu sərəvət əski çağlardan yaranmağa başlamış, müxtəlif ictimai-siyasi formasiyalara yoldaş olmuş, ayrı-ayrı dünyagörüş və təriqətlərlə təmasda olub bu günümüzdə gəlib çatmışdır [Nəbiyev: 2015, s.3].

Qədim tarixə malik xalqımızın ruhunun axıcılığını, sərrastlığını, təsirliliyini özündə əks etdirən folklorumuzun məzmununu, mahiyyətini cümlə strukturları ifadə edir. Geniş məlumat ifadə etmə funksiyasına malik mürəkkəb cümlə strukturlarından biri olan tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşib, bütöv bir fikri ifadə edən cümlə tipidir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini tədqiqatçılar səciyyələndirərək qeyd etmişlər: “Tabesiz mürəkkəb cümlə məzmunca bu və ya digər cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan və ya bir bütöv kimi nəzərdə tutulan bir neçə iş, hal, hərəkət, əlaməti ifadə edən cümlələrin birləşməsidir. Buna görə də tərkibindəki cümlələr arasındakı belə qarşılıqlı məzmun bağlılığı tabesiz mürəkkəb cümlənin mahiyyətini, həmin cümlələrin arasında işlədilən bağlayıcı vasitələr isə onun yaranmasında formal cəhəti təşkil edir. Bunlarla birlikdə, tabesiz mürəkkəb

* Lənkəran Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, konuldenziyeva@mail.ru

cümlələri əmələ gətirən cümlələr öz sintaktik quruluşları ilə vəhdətdə olurlar ki, bu da həmin cümlələrin qarşılıqlı məzmun münasibətinin ifadəsinə xidmət edən qrammatik əlamətdir” [Abdullayev və b.: 2007, s.274]. Bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin sintaktik quruluş cəhətdən vəhdətdə olduğunu göstərən əlamətlərdən biri də komponentlər arasındakı zaman uyuşmalarıdır. Komponentlərinin xəbərləri feillə ifadə olunan tabesiz mürəkkəb cümlələrin böyük əksəriyyəti zaman uyuşmaları əsasında qurulur. Belə ki komponentlərinin birincisində xəbər feilin hansı zaman formasındadırsa, digərləri də həmin zaman formasında olur. Buna görə də zaman uyuşmaları tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Zaman uyuşmalı tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarına folklor materiallarında geniş rast gəlinir:

Abdal at mindi, özünü bəy sandı. (Atalar sözü: 1986, s.15)

Ağa gətirər navala, xanım tökər çuvala. (Atalar sözü: 1986, s.18)

Mərdlər bir bulaq qazdı,

Namərdlər içdi, getdi. (Azərbaycan bayatıları: 2004, s.25)

Haqq bağlar boğazını,

Bəndə açar ağzını. (Qarpız) (Tapmacalar: 2004, s.52)

Onunla keçirdi dəmim,

Artırdı dərd ilə qəmim. (Azərbaycan məhəbbət dastanları: 1979, s.31)

Leyli üçün Məcnun dağlara düşdü,

Şirin üçün Fərhad qayalar deşdi. (Azərbaycan məhəbbət dastanları: 1979, s.164)

Ey cavan, mən hazırım , buyur, hara gedirsən. (Azərbaycan nağılları: 2005, s.85) və s.

Folklor nümunələrindən ibarət bu tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin hamısının xəbərləri eyni zaman formasındadır. Tədqiqatçılar yazır: “Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında zaman uzlaşması olur ki, bu da onların əlaqəli olmasına xidmət edir. Belə ki əvvəlki komponentdə hansı zaman və ya şəkil iştirak edirsə, sonrakı da ona uyğunlaşır” [Müasir Azərbaycan dili: III, 1981, s.361]. Bu cəhətdən zaman uyuşmaları keçmiş, indiki, gələcək zamanlar üzrə və feil şəkillərinə görə uyuşma kimi qruplara bölünür.

Keçmiş zamana görə uyuşmada tabesiz mürəkkəb cümlələrin bütün komponentlərinin xəbərləri eyni (keçmiş zaman) şəkilçili feillərdən ibarət olur:

Anaxanım atlandı,

Qol-qanadı qatlandı. (Kələm) (Tapmacalar: 2004, s.49)

Bivəfaya dost oldum,

Qoymadı üzüm gülə. (Azərbaycan bayatıları: 2004, s.38)

Təzə gəldi bazardan, köhnə düşdü nəzərdən. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.112)

Keşiş bağçasında bir gözəl gördüm,

Ağlımı başımnan aldı, nə çarə ? (Azərbaycan məhəbbət dastanları: 1979, s.77)

Onun dalınca qurd daban aldı, ayı da onlara baxıb qaçdı. (Azərbaycan nağılları: 244) və s.

Qeyd edək ki, folklor materiallarında şühudi keçmiş zaman formalı uyuşmaya daha çox təsadüf edilir. Feil kökü və əsasına **-dı, -di, -du, -dü** şəkilçisinin artırılması ilə düzələn bu zaman forması işin və hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmaması haqqında şahidliklə məlumat verir. Q.Kazımov yazır: “Danışan səxs xəbər verdiyi hadisəni gözü ilə görmüş olduqda və ya onun icrasının obyektivliyi heç bir şübhə doğurmada şühudi keçmiş zaman formasından istifadə edir” [Kazımov: 2010, s.269]. Buradan da görünür ki, insanlar tarixən gördükləri, şahid olduqları fakt və hadisələri məhz şifahi dil nümunələri olan folklor materialları vasitəsilə ifadə etmişlər. Bu zaman forması folklor nümunələrinin bütün janrları üçün səciyyəvidir və geniş işlənmə dairəsinə malikdir:

Üstü yanıb dağıldı,

Altı hələ çiy qaldı. (Qəlyan) (Tapmacalar: 2004, s.176)

Dağlar dağladı məni,

Zülfün bağladı məni. (Azərbaycan bayatıları: 2004, s.26)

Əkdim, biçdim sarımsaq,

Xeyrin gördü qurumsaq. (Atalar sözü: 1986, s.323)

O saat əmr elədim, qızı parça-parça doğradılar, özümüz də o oğlanın nəşin gətirib hörmətlə dəfn-kəfən elədik. (Azərbaycan nağılları: 2005, s.80) və s.

Folklor materiallarında komponentlərinin xəbəri nəqli keçmiş zaman formasında olan tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarına çox az rast gəlinir və bunlar **-ıb, -ib, -ub, -üb** şəkilçili feillərdən ibarətdir. Məsələn:

Yarım məndən küsübdü,

Bağlanıbdı dil-dodaq. (Azərbaycan bayatıları: 2004, s.37)

Çıxıbdı düzə ceyran,

Düsübdü üzə ceyran. (Bayatılar: 1985, s.179) – kimi folklor nümunələrinin xəbərləri nəqli keçmiş zamanın mürəkkəbi formasındadır.

İndiki zamana görə uyuşmada tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin xəbərləri indiki zaman şəkilçili feillərdən ibarət olur və işin, hərəkətin məlumat verilən zaman icra olunduğunu ifadə edir:

Su bulanır, lil gəlir,

Bahar olur, gül gəlir. (Bayatılar: 1985, s.167)

O yandan biri gəlir,

Gözümün nuru gəlir. (Bayatılar: 1985, s.160)

Biri danışır, ikisi baxır, ikisi eşidir. (Dil, göz, qulaq) (Tapmacalar: 2004, s.104)

Dilənçinin üzü qara olur, torbası dolu. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.42)

Kimi çalırdı, kimi oxuyurdu, kimi oynayırdı.

(Azərbaycan nağılları: 2005, s.99) və s.

Bu zamana görə uyuşan tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı olur. İki, üç və daha çox komponentə malik belə cümlələrdə zamanca üst-üstə düşən bir neçə iş və hərəkət

rəkətdən söhbət gedir. Q. Kazımov göstərir ki: “Belə cümlələrdə komponentlərdən bir qismində ifadə olunan iş və hərəkət digər komponentdə icra olunan iş və hərəkətlə tam eyni vaxtda baş verdiyi, mövcud olduğu kimi, onun müəyyən zaman kəsiyində də baş verə bilər. Digər tərəfdən, belə cümlələrdə həmişə bir işdən, bir hərəkətdən söhbət getmir. Eyni bir şəxsə, əşyada təbii olaraq eyni xüsusiyyətlərin olması da belə cümlələrin semantikasında mühüm yer tutur.” [Kazımov: 2019, s.100] Bunu folklor materiallarındakı indiki zaman uyşmalı tabesiz mürəkkəb cümlələr də təsdiqləyir:

*Danışram dəmirdən,
Cavab gəlir kəndirdən.* (Telefon) (Tapmacalar: 2004, s.160)
Biri gəlir, biri oturur, biri yatır. (Çay, ağac, və torpaq) (Tapmacalar: 2004, s.204)

*Sudan sel iyi gəlir,
Daşdan gil iyi gəlir.* (Bayatılar: 1985, s.169)
*Hər onnan biri gəlir,
Günəşin nuru gəlir.* (Bayatılar: 1985, s.176)
Arvad, səhərdən neçə kərəmdə tor atıram dəryaya, toruma heç bir şey düşmür. (Azərbaycan nağılları: 2005, s.8) *Oğlan, bütün dünyada olan padşahlar məni öz oğullarına almaq istəyir, mən getmirəm.* (Azərbaycan nağılları: 2005, s.22) *Bu padşah başqa bir padşahın qızını almaq istəyirdi, nə qədər eləyirdi, qızı buna vermirdilər.* (Azərbaycan nağılları: 2005, s.71) və s.

Folklor materiallarının dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarının komponentləri arasında gələcək zamana görə uyuşma xəbərləri, əsasən, qeyri-qəti gələcək zaman formasında olan feillərlə yaranmışdır. Feilin qeyri-qəti gələcək zaman forması sözün kökü və ya əsasına -ar, -ər şəkilçisini artırmaqla düzəlir və işin gələcəkdə icra olunacağı və ya olunmayacağı barədə qəti deyil, təqribi məlumat verir; məsələn:

Abırlı abrından qorxar, abırsız nədən qorxar. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.3)
Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.5)

Həyalı qızarar, həyasız ağarar. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.65)
*Qayada ilan ötər,
Bağdadda xurma bitər.* (Bayatılar: 1985, s. 110)
*Su gələr, axar gedər,
Yar-yara baxar gedər.* (Bayatılar: 1985, s.168)
Çatı su içər, dana köpər. (Balqabaq, qarpız) (Tapmacalar: 2004, s.52)
Bağlaram, qaçar, açaram,- durar. (Çarış) (Tapmacalar: 2004, s.111)
Nağıl dili yüyürək olar, nağılda illər, qərinələr bir dəqiqədə gəlib keçər, adamlar bir dəqiqədə böyürlər. (Azərbaycan nağılları: 2005, s.40) və s.

Komponentləri bu zaman uyşmalı tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarına folklor materiallarında geniş təsadüf edilir. Daha çox atalar sözləri və məsəllər üçün sə-

ciyyəvi olan belə cümlələrin bir qisminə komponentlərin xəbərlərindən biri təsdiq, digəri isə inkar formalı feillərdən ibarətdir:

At ələ düşər, meydan ələ düşməz. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.14)

Xəncər yarası gedər, dil yarası getməz. (Atalar sözü: 1986, s.630)

Qazan qarası gedər, üz qarası getməz. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.81)

Toysuz ev tapılar, vaysız ev tapılmaz. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.113)

Bıçaq yarası sağalar, söz yarası sağalmaz. (Atalar sözü: 1985, s.141) – kimi cümlələrin birinci komponentlərinin xəbəri təsdiq, ikinci komponentlərin xəbəri isə inkar feillə ifadə olunmuşdur. Belə cümlələrin maraqlı cəhəti ondadır ki, bəzən bunların əks formada işlənmə məqamlarına, yəni xəbərlərinin əvvəl inkar sonra təsdiq feillərlə işlənməsinə də rast gəlinir:

Yüz birə qoşulmaz, bir yüzə qoşular. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.124)

Borclu ölməz, bənizi saralar. (Atalar sözü: 1986, s.145)

Ad adamı bəzəməz, adam adı bəzəyər. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.29)

Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.36)

Boğaz yediyin istəməz, göz gördüyün istər. (Atalar sözü: 1986, s.141)

Alan aldanmaz, satan aldanar. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s. 9) və s.

Beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında zaman uyuşmaları cümlədəki fikirlərin əlaqəsini, qarşılıqlı münasibətini tənzimləməyə xidmət edir və folklor dilinin bədii-poetik ifadə potensialının zənginliyini göstərir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən vasitələrdən biri də determinantlardır. Ortaq element olan determinant cümlənin komponentlərinin hamısına aid olur: “Tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlərin əlaqələnməsində ortaqlıq cümlə üzvlərinin, cümlə üzvü olmayan sözlərin və morfemlərin də mühüm rolu vardır” [Abdullayev və b.: 2007, s.289]. Bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə zərflilik və tamamlıqlar determinant üzv kimi çıxış edir: “Mürəkkəb cümlənin tabesiz növünün bir mühüm əlaməti də bəzən tərkib hissələrin hamısına aid ortaqlıq söz və birləşmələrin – determinantların işlənməsidir. Bu xüsusiyyət ikinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliliyə aiddir” [Kazımov: 2007, s.284] Folklor materiallarında işlənməyən tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarında da determinant zərflilik və tamamlıqlara təsadüf edilir: ***Ondan sonra fəriştələrə əmr elədi, padşahın da, vəzirin də boynunu cücə boynu kimi qopartdılar.*** (Azərbaycan nağılları: 2005, s. 52) ***Qaravaşlar gələn kimi şam söndü, o saat qızlar da yox oldu.*** (Abdullayev, Seyidov: 2007, s.236) ***Sonra bir lov oxuyurlar, qapılar bağlanır*** (Azərbaycan nağılları: 2005, s.36) – cümlələrinə “*ondan sonra*” “*qaravaşlar gələn kimi*”, “*sonra*” zaman zərflilikləri determinant üzvləridir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə yer zərflilikləri də çox vaxt determinant üzv kimi işlənilir: ***Meydanda qoşun bir-birini qırırdı, padşahın qoşunu yavaş-yavaş basılırdı.*** (Azərbaycan nağılları: 2005, s.78) ***Filan meşədə durdum, məni ölümdən İbrahim qurtardı.*** (Azərbaycan nağılları: 2005, s.33) ***Dünyada bir pislik qalar, bir yaxşılıq.***

(Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.46) - cümlələrində “meydanda”, “filan meşədə” və “dünyada” yer zərfləkləri determinant rolundadır. İkinci dərəcəli üzv olan tamamlıq da bəzən cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlanaraq determinant kimi çıxış etmiş və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirmişdir: *Arabani at apar-maz, arpa aparar.* (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.11) *Yalan ilə dünyanı gəzmək olar, amma qayıtmaq olmaz.* (Atalar sözü: 1985, s.388) *Yetimə* vay-vay deyən çox olar, çörək verən az. (Atalar sözləri və məsəllər: 2019, s.123) – cümlələrinin birincisində “arabani” vasitəsiz tamamlığı, sonrakılarda “yalanla” və “yetimə” vasitəli tamamlıqları, mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən determinant üzv vəzifəsindədir. Demək, həm zaman uyuşmaları, həm də determinantlar tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində vasitə rolu oynayır, folklor dilinin poetikliyi üzə çıxmasına yardım edir və cümlələrin ritmik səslənməsini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. IV hissə, *Sintaksis*. Bakı, “Şərq-qərb”, 424 s.
2. *Atalar sözü*. (1985). Bakı, Yazıçı, 690 s.
3. *Atalar sözləri və məsəllər*. (2019). Bakı, “Şərq-qərb”, 128 s.
4. *Azərbaycan bayatıları*. (2004). Bakı “XXI - Yeni Nəşrlər Evi”, 304 s.
5. *Azərbaycan nağılları*. (2005) Beş cildə, I cild. Bakı, “Şərq-qərb”, 360 s.
6. *Azərbaycan nağılları*. (2005) Beş cildə, III cild. Bakı, “Şərq-qərb”, 296 s.
7. *Azərbaycan nağılları*. (2005). Beş cildə, IV cild. Bakı, “Şərq-qərb”, 336 s.
8. *Azərbaycan məhəbbət dastanları*. (1979), Bakı, “Elm”, 503 s.
9. *Bayatılar*. (1985), Bakı, “Yazıçı” 199 s., Bakı, “Elm və təhsil”, 448 s.
10. Kazımov Q. *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. (2010), Bakı, “Elm və təhsil”, 448 s.
11. Kazımov Q. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. (2007) Bakı, “Təhsil”, 496 s.
12. Kazımov Q. *Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi*, (2019), Bakı, “Elm”, 608 s.
13. *Müasir Azərbaycan dili*, “Sintaksis”, (1981), III cild, Bakı, “Elm”, 443 səh.
14. Nəbiyev A. *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı*. (2015), Bakı, “Çıraq”, 640 s.
15. *Tapmacalar*. (2004), Bakı, “Şərq-Qərb”, 208 s.

Konul DENZIYEVA

**TIME CONFORMANCES AND DETERMINANTS IN THE CONNECTION
OF COMPOUND SENTENCE COMPONENTS IN THE LANGUAGE
OF FOLKLORE MATERIALS****SUMMARY**

The article discusses the role of time conformances and determinants in the connection of compound sentence components in the language of folklore materials. It was noted that one of the signs that the components of compound sentences are syntactically cohesive is the time conformances between the components and determinants. The time conformances are divided into three groups: past, present and future, and serve to regulate the relationship and interaction of ideas in the sentence, show the richness of the potential of artistic and poetic expression of the folklore language.

Along with time conformances, determinants also link the components of compound sentences. The determinant, which is a common element, belongs to all the components of the sentence and mainly acts as an adverb and object, which are secondary members. Determinants also play a role in connecting the components of a compound sentence and help to reveal the poeticity of the folklore language.

Keywords: *composite sentence, compound sentence, time conformances, common element, determinants*

Кёнуль ДЕНЗИЕВА

**ВРЕМЕННЫЕ СООТВЕТСТВИЯ И ДЕТЕРМИНАНТЫ В КООРДИНАЦИИ
КОМПОНЕНТОВ СЛОЖНОСОЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ЯЗЫКЕ
ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ****РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается роль временных соответствий и детерминант в координации компонентов сложносочиненных предложений в языке фольклорных материалов. Отмечено, что одним из признаков единства компонентов сложносочиненного предложения с точки зрения синтаксического строя являются временные соответствия между компонентами и детерминанты. Временные соответствия делятся на три группы – прошедшее, настоящее и будущее и служат для регуляции связности мыслей в предложении, показывают богатство художественно-поэтических выразительных возможностей фольклорного языка.

Наряду с временными соответствиями детерминанты также связывают компоненты сложносочиненных предложений. Детерминант, являющийся общим элементом, относится ко всем компонентам предложения и в основном выступает в роли второстепенных членов – обстоятельства и дополнения. Детерминанты также играют роль посредника в координации компонентов сложносочиненного предложения и помогают раскрыть поэтичность фольклорного языка.

Ключевые слова: *сложное предложение, сложносочиненное предложение, временные соответствия, общий элемент, детерминанты*